भारतदेशस्य प्राचीनेतिहास-संस्कृतिविषयिणी या ज्ञानशाखा सा भारतविद्या इति नाम्ना विख्याता। प्राचीनभारतवर्षस्य भाषिक-साहित्यिक-भौगोलिक-आर्थिक-सामाजिक-धार्मिक-राजकीयादीनां सर्वेषाम् अङ्गानां सम्यग् अध्ययनं भारतविद्यायां समाविष्टम् । प्राचीनभारतस्य इतिहासस्य अन्वेषणं, सुसङ्गता रचना तथैव भारतीयसंस्कृतिप्रवाहस्य समालोचनम् इति भारतविद्यायाः प्रयोजनम् । भारतविद्यायाः परिक्षेत्रम् अतीव विस्तीर्णम् । तस्याः बहुविधाः शाखोपशाखाः सन्ति। तासु काश्चन अत्र निर्दिष्टाः -

अ) **नाणकशास्त्रम् (Numismatics) -** प्राचीनभारतस्य इतिहासविषये नाणकशास्त्रस्य स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् । १८३७ तमे ख्रिस्ताब्दे प्राचीननाणकानाम् अध्ययनं कृत्वा 'जेम्स् प्रिन्सेप्' अनेन ब्राह्मीलिपी विशदीकृता । शक-क्षत्रप-कुशाण-सातवाहनादीनां राजवंशानां, मालव-शिबि-यौधेयादीनां गणराज्यानां तथा सङ्घ-निगम-जनपदादीनां परिचयः तैः सर्वैः स्वकाले प्रचालितैः नाणकैः एव जातः। गुप्तकालः सुवर्णकालः इति यदुच्यते, तस्य प्रतीतिः तत्कालीनैः सुवर्णनाणकैः एव जायते । 'रोमन'-नाणकानाम् उपलब्धिः भारत-रोम-वाणिज्यं सूचयति । अस्मिन् शास्त्रे डॉ. शोभना-गोखले-महोदयायाः योगदानं महत्त्वपूर्णम्।

आ) **प्रतिमाविद्या/मूर्तिविज्ञानम् (Iconography)-** मूर्तेः निर्माणविषयकं तथा तस्याः अभिज्ञानविषयकम् इदं शास्त्रं प्राचीनभारते बहु विकसितम् । पुराणानि, आगमग्रन्थाः, साधनमाला-रूपावतार-प्रभृतयः ग्रन्थविशेषाः मूर्तिनिर्माणं विशदीकुर्वन्ति। प्रतिमानाम् अध्ययने प्रतिमायाः संज्ञा, आकृतिः, आसनं, लाञ्छनं, मुद्रा, वाहनं, वर्णः, परिवारः इत्यादीनि अङ्गानि वर्तन्ते । श्री. नी. पु. जोशी-महोदयस्य 'भारतीय मूर्तिशास्त्र' इति ग्रन्थे तथैव डॉ. गो. बं. देगलूरकरमहोदयेन लिखितेषु ग्रन्थेषु मूर्तीनाम् अध्ययनं कथं कर्तव्यम् इति विशदीकृतम्।

इ) **हस्तलिखितशास्त्रम् (Manuscriptology)-** मुद्रणकलायाः प्राक् हस्तेनैव ग्रन्थाः लिख्यन्ते स्म। भारते अद्यापि शताधिकानि हस्तलिखितानि वर्तन्ते, येषाम् अध्ययनं तथा परिपालनं करणीयम्। तदर्थं हस्तलिखितशास्त्रस्य उदयः जातः । हस्तेन लिखितः अक्षरविन्यासः नाम हस्तलिखितम्। हस्तलिखितानां सङ्कलनं, सूचीकरणं, वाचनं, मुद्रणं, स्पष्टीकरणं, तथैव संरक्षणम् इत्येते विषयाः अस्मिन् शास्त्रे अन्तर्भूताः। कर्गजात् प्राक् भूर्जपत्रेषु, तालपत्रेषु, पटेषु वा लिखितानि हस्तलिखितानि उपलब्धानि। नीली, निर्यासः, कज्जलम्, हरिद्रा इत्यादीनां नैसर्गिकद्रव्याणाम् उपयोगः मसीरूपेण क्रियते स्म। डॉ. आर्. एस्. शिवगणेश-मूर्ति-महोदयानां 'Introduction to Manuscriptology' इति पुस्तकं प्रसिद्धम् । नैकासु संस्थासु शास्त्रस्यास्य अभ्यासक्रमाः वर्तन्ते ।

ई) **पुराभिलेखविद्या (Paleography and Epigraphy) -** प्राचीनकाले उत्कीर्णः (कोरलेला/ engraved) अभिलेखः नाम पुराभिलेखः। दानपत्रं, राजाज्ञा, प्रशस्तिः इति पुराभिलेखानां त्रयः प्रकाराः। काष्ठ-प्रस्तर-ताम्रपट-चर्मादिषु तष्टाः नैके पुराभिलेखाः अभ्यासकैः संशोधिताः, संरक्षिताः तथा अधीताः। प्राचीनकाले ब्राह्मी, खरोष्ठी, शारदा, ग्रन्थलिपिः इत्यादयः लिपिभेदाः प्रचलिताः। तासां वाचनार्थं लिपिशास्त्रस्य ज्ञानम् आवश्यकम् । डॉ. वा. वि. मिराशीमहोदयेन पुराभिलेखविद्यासाहाय्येन भवभूति-कालिदासयोः कालनिर्णयः कृतः ।

उ) **पुरातत्त्वशास्त्रम् (Archaeology) -** मानवीयसंस्कृतेः कीदृशः आरम्भः, कथं तस्याः

विकासः, तस्यां कानि परिवर्तनानि इत्येषाम् अङ्गानां ज्ञानम् अस्य शास्त्रस्य फलम्। समन्वेषणम्, उत्खननं (Excavation), उत्खननात् लब्धानाम् अवशेषाणां कालमापनं, तथा तेषाम् अध्ययनं, सूचीकरणं, प्रतिपालनम् एते विभागाः अस्मिन् शास्त्रे वर्तन्ते । तैः मानवस्य उत्क्रान्तिः, जीवनपद्धतिः, संस्कृतिः एतेषां परिचयः भवति । श्री. राखालदास-बॅनर्जी-महोदयः सिन्धु-संस्कृति-अन्वेषणे सहभागं दत्तवान्, तथैव डॉ. ह. धी. साङ्कलियामहोदयेन महाराष्ट्रे प्राचीनसंस्कृतिः अन्वेषिता । डॉ. म. के. ढवळीकरमहोदयैः 'इनामगाव' विषये कृतं संशोधनं प्रसिद्धम् ।

ऊ) **स्थापत्यशास्त्रम्/वास्तुकला** (Architecture) – प्राचीनभारते एतत् शास्त्रम् अतीव विकसितम् । मयमतम्, समराङ्गणसूत्रधारः, प्रासादमण्डनम् इत्यादयः प्राचीन-स्थापत्य-विषयकाः नैके ग्रन्थाः प्रसिद्धाः । नागर – वेसर – द्रविड – नामभिः प्रसिद्धाभिः पद्धतिभिः निर्मितानि बहूनि मन्दिराणि भारते दृश्यन्ते। शैलगुहाः, काष्ठ-पाषाणादिकैः रचितानि मन्दिराणि, प्रासादाः, प्राचीननगराणि, इत्यादीनाम् अध्ययनम् अस्य शास्त्रस्य विषयः। डॉ. विष्णु श्रीधर वाकणकरमहोदयस्य संशोधनेन 'भीमबेटका' शैलभित्तिचित्राणि प्रकाशितानि ।

ऋ) **बृहत्तरभारतविद्या** – वाणिज्यार्थं तथा बौद्धधर्मप्रसारार्थं भारतीयाः विविध-देशान् गताः। अतः तत्र विकसिता भारतीयसंस्कृतिः अद्यापि दृश्यते । आग्नेय-आशियास्थितेषु बाली-कम्बोडियादिदेशेषु अपि भारतीय-वास्तुकलायाः आविष्कारः दृश्यते । यथा कम्बोडियादेशे अङ्कोरमन्दिरसमूहः ।

एताभिः शाखाभिः सार्धं भाषाशास्त्रं, दैवतशास्त्रं, तत्त्वज्ञानं, धर्मशास्त्रं, चित्रकला, शिल्पकला इत्यादीनां कतिपयानां विषयाणां समावेशः भारतविद्यायाम् एव भवति । एतस्याः भारतीयविद्यायाः द्वारेण ऐतिह्यं संशोधयितुं नैके विद्वांसः प्रयत्नशीलाः । डेक्कन कॉलेज (पुणे)-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या- संशोधन-मन्दिरम् (पुणे)- भारत-इतिहास-संशोधनमण्डलम् (पुणे)-एशियाटिक सोसायटी (मुम्बई)-विदर्भ-संशोधन-मण्डलम् (नागपुर) इत्यादिषु संशोधनसंस्थासु भारतविद्याविषयकं संशोधनं प्रचलति । संस्कृतज्ञानां कृते अस्मिन् विषये नैकाः उपलब्धयः सन्ति ।

नाट्यविशेषः ।

'भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधापि एकं समाराधनं' नाम नाट्यं, यतः नृत्याभिनयसङ्गीतादीनां कलानां सङ्गमः अत्र दृश्यते । संस्कृतरङ्गभूमिः तु विश्वरञ्जनी । संस्कृतनाट्यस्य मूलं वैदिकसूक्तेषु तथा यज्ञविधिषु दृश्यते । ऋग्वेदे संवादसूक्तानि सन्ति । सरमापणिसंवादे, विश्वामित्रनदीसंवादे तथा अन्येषु सूक्तेषु अपि कथाः संवादरूपेण निवेद्यन्ते। सूक्तमेकम् (१०. ११९) इन्द्रस्य स्वगत-भाषणरूपेणापि वर्तते । अग्रतो गत्वा ब्राह्मणग्रन्थेषु एते काव्यरूपसंवादाः कथास्वरूपेण परिवर्तिताः । ऐतरेयब्राह्मणे शुनःशेपाख्यानम् अस्य परिवर्तनस्य अन्यतमम् उदाहरणम्। यज्ञसत्रेषु कुशीलवाः जनानां रञ्जनार्थं गीताभिनयद्वारेण आख्यानानि कथयन्ति स्म। सोऽपि नाट्यात्मकः आविष्कारः एव । अपि च नैकेषां यज्ञविधीनां स्वरूपं नृत्याभिनयसङ्गीतमयं भवति स्म । यथा महाव्रतविधौ अश्वमेधयज्ञे च कृतककलहः क्रियते स्म । अत एव उच्यते –

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।। **(नाट्यशास्त्रम् १.१७)**

रामायणमहाभारतयोः नटनर्तकाः वर्णिताः। एवं प्रायः धार्मिकविधिरूपेण नृत्यनाट्यगायनादिकं प्रचलितम् । अत एव नाटकं नाम **कान्तः चाक्षुषः क्रतुः** इति कालिदासः वर्णयति ।

अस्याः नाट्यपरम्परायाः ग्रथनं कृत्वा भरतमुनिना **'नाट्यशास्त्रम्'** निर्मितम् । स एव ग्रन्थः **'पञ्चमवेदः'** इति नाम्ना प्रसिद्धः । ख्रिस्ताद्वस्य-द्वितीये-शतके अस्य निर्मितिः जाता इति मन्यते । नाट्यशास्त्रे षट्त्रिंशत् अध्यायाः, तेषु च षट्सहस्रं श्लोकाः सन्ति । अभिनवगुप्तः नाट्यशास्त्रस्य टीकाकारः । भरतमुनिना नाट्यस्य स्वरूपं **'दृश्यं श्रव्यं च क्रीडनीयकम्'** इत्येतैः शब्दैः वर्णितम् । अयमेव नाट्यस्य विशेषः । अन्ये सर्वे साहित्यप्रकाराः केवलं श्रव्याः भवन्ति । नाट्यस्य प्रयोजनद्वयं-मनोविनोदनं तथा सदुपदेशनम् ।

नाट्यशास्त्रे रसभावविचारः महत्त्वपूर्णः । 'रस्यते आस्वाद्यते इति रसः ।' नाट्यशास्त्रानुसारं अष्ट रसाः वर्तन्ते।

शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।।

'शान्तोऽपि नवमो रसः' इत्यपि मन्यते । नाट्ये अभिनयः महत्त्वपूर्णः । **वाचिकः, आङ्गिकः, आहार्यः तथा सात्त्विकः** इति अभिनयस्य चत्वारः प्रकाराः भरतेन स्पष्टीकृताः । नाट्यस्य सर्वेषां सप्त-अङ्गानां विवेचनम् अत्र प्राप्यते यथा-पाठ्यं, नृत्यं, गीतं, वाद्यं, रसाः, नाट्यगृहं तथा रङ्गसज्जा। भरतमुनिः नाट्यस्य नाम रूपकस्य दश प्रकारान् वर्णयति-**नाटकं, प्रकरणं, भाणः, डिमः, प्रहसनं, व्यायोगः, समवकारः, ईहामृगः, वीथी, अङ्कः** । नाट्यशास्त्रं नाट्यविषयकः ज्ञानकोषः खलु ।

भरतमुनिना स्वपुत्रैः सह देवदानवयुद्धात्मकं नाटकम् इन्द्रध्वजमहोत्सवे प्रस्तुतम् इति नाट्यशास्त्रे वर्णितम्। सा एव प्रथमा नाट्यप्रस्तुतिः । भारतवर्षे नाट्यमञ्चनं नाट्यशास्त्रादपि पूर्वं प्रचलितम् । आद्यः संस्कृतनाटककारः भासः ख्रिस्तपूर्वे पञ्चमे शतके जातः इति मन्यते । 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति तेन रचितं नाटकं बहुत्र उद्धृतम्। तेन लिखितानां केषाञ्चन नाटकानां मञ्चनं केरलप्रान्ते चाक्याराः 'कुडियट्टम्' इति रूपेण कुर्वन्ति स्म। टी. गणपतिशास्त्री इति विदुषा संशोध्य भासस्य त्रयोदश नाटकानि जनानां पुरतः आनीतानि । तत्र कर्णभारम्, ऊरुभङ्गम् च शोकान्तौ एकाङ्कौ । प्रथमे शतके अश्वघोषेण सारिपुत्तप्रकरणं रचितम् । शूद्रकेण 'मृच्छकटिकम्' इति प्रकरणं लिखितं यत्र समाजजीवनं प्रतिबिम्बितम् । कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलमिति सप्ताङ्कं नाटकं विश्वविख्यातम्। **'काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुन्तला'** इति तस्य महत्तां को न जानाति! विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसनाटकात् राजकीयकूटनीतेः यथार्थं दर्शनं भवति । भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम्, श्रीहर्षस्य नागानन्दम् तथा च अन्यानि अपि बहूनि नाटकानि अभिजातसंस्कृतरङ्गमञ्चे नाटितानि । भवभूतिना उत्तररामचरिते रामायणस्य कथा एव सुखान्ते परिवर्तिता । दिङ्नागेन कालिदासस्य भाषासौष्ठवं तथा भवभूतेः कथावस्तु आश्रित्यैव कुन्दमाला इति नाटकं रचितम् । रूपकस्य अन्यप्रकारेषु कर्पूरचरितं नाम भाणः, तथा च मत्तविलासप्रहसनं, भगवदज्जुकीयम् इति प्रहसनद्वयं लोके प्रसिद्धम्। नाटिका इति उपप्रकारः अपि संस्कृतरङ्गभूमौ जनप्रियः । श्रीहर्षस्य रत्नावली इत्यस्ति तस्याः उदाहरणम् । एषा समृद्धा अभिजातसंस्कृतरङ्गभूमिः आधुनिकयुगे संस्कृतेतरेषां नाटकानां कृते अपि स्रोतोरूपेण उपयुक्ता । सा अद्यापि विविधैः रूपैः जनानां चेतांसि आमोदयति।

वेबर, कीथ, दासगुप्ता, डे, डॉ. गो. के. भट आदिभिः संशोधकैः षोडश-शतकं यावत् विरचितस्य अभिजातसंस्कृतनाट्यस्य आलोडनं कृतम् । तदनन्तरं संस्कृतनाटकस्य आधुनिकम्, अत्याधुनिकं रूपम् अपि अस्माभिः अनुभूयते। अभिजातनाटकेभ्यः एतेषां नाटकानां स्वरूपं भिन्नं, विषयाः भिन्नाः, मञ्चनम् अपि भिन्नम् । ओगेटिपरीक्षितशर्मणा अपि रामायणमहाभारतकथानां नाट्यरूपेण आविष्कारः कृतः । महाराष्ट्रे नैके आधुनिकाः संस्कृतनाटककाराः जाताः । मान्यवरैः ग. बा. पळसुले, श्री. भि. वेलणकरः, श्री. भा. वर्णेकरः,

श्री. वि. पां. बोकिलः इत्यादिभिः अभिजातनाटकानां स्वरूपमाश्रित्य नूतननाटकानि लिखितानि । प्रभाकरभातखण्डेमहोदयेन सामाजिकनाट्यं, बालनाट्यं, सङ्गीतनाटकं, प्रहसनं, लोकनाट्यम् इत्यादयः नैके नूतननाट्यप्रकाराः, अद्यतनीयाः विषयाः च संस्कृतनाट्यरूपेण आविष्कृताः । नैकैः विद्वद्भिः आधुनिकभारतीयभाषासु विख्यातानां नैकेषां नाटकानां संस्कृतेन अनुवादः कृतः । सम्प्रति नैकेषु महाविद्यालयेषु तरुणानां नाट्यसङ्घाः संस्कृतनाटकानि प्रस्तुवन्ति। एतत् संस्कृतनाट्यस्य अत्याधुनिकं रूपमेव । नैकाभिः संस्थाभिः प्रतिवर्षं विविधाः संस्कृतनाट्यस्पर्धाः आयोज्यन्ते यथा, महाराष्ट्र-शासनायोजिता राज्यस्तरीया स्पर्धा। नैके नाट्यसङ्घाः तासु उत्साहेन सहभागिनः भवन्ति । एवं यस्मिन् **'त्रैगुण्योद्भवं नानारसं लोकचरितं'** वर्णितं तस्य काव्यस्य दृक्श्रव्यं स्वरूपं नाम नाट्यम् । यावद् लोकः भवेत् तावद् लोकरञ्जनार्थं तथा लोकशिक्षणार्थं विविधरूपैः एतद् नाट्यम् अवतरेद् एव ।

नाट्यरञ्जनी

नाटकादि-दशरूपक-निरूपणचक्रम् ।

रूपकविधाः	अङ्कः- सङ्ख्या	नायकः सङ्ख्या	नायकः प्रकारः	कथावस्तु	रसः	उदाहरणम्
नाटकम्	५-१०	१	धीरोदात्तः देवः/राजा	इतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्	शृङ्गारः/ वीरः	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
प्रकरणम्	१०	१	धीरप्रशान्तः अमात्यः/वणिक्	लौकिकम् तथा कल्पितम्	शृङ्गारः	मृच्छकटिकम्
भाणः	१	१	विटः	कविकल्पितम्	वीरः	लीलामधुकरम्
व्यायोगः	१	१	धीरोदात्तः	इतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्	हास्यः/ शृङ्गारः/ शान्तः च वर्जयित्वा अन्ये	सौगन्धिकाहरणम्
समवकारः	३	१२	देवताः / मानवाः	इतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्	वीरः	समुद्रमन्थनम्
डिमः	४	१६	विविधाः	इतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्	रौद्रः	त्रिपुरदाहः
ईहामृगः	४	१/६		ऐतिहासिकं कल्पितं च	शृङ्गारः	कुसुमशेखरविजयादिः
अङ्कः	१	१	साधारणः पुरुषः	इतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्	करुणः	शर्मिष्ठाययातिः
वीथी	१	१	साधारणः पुरुषः	कविकल्पितम्	शृङ्गारः	मालविका
प्रहसनम्	१	१	साधारणः पुरुषः	कविकल्पितम्	हास्यः	कन्दर्पकेलिः

भाषाभ्यासः ।

*** उचितं विकल्पं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।**

१. भारतविद्या नाम ..... प्राचीनेतिहास-संस्कृतिविषयिणी ज्ञानशाखा ।
(सिंहलद्वीपस्य, कम्बोजद्वीपस्य, भारतदेशस्य)

२. ब्राह्मीलिपी ..... अनेन विशदीकृता ।
(जेम्स प्रिन्सेप्, जेम्स वॅट, मॅक्समूलर)

३. १८३७ तमे वर्षे ..... विशदीकृता ।
(ब्राह्मीलिपी, शारदालिपी, ग्रन्थलिपी)

४. ..... सुवर्णकालः इति उच्यते ।
(मौर्यकालः, कुशाणकालः, गुप्तकालः)

५. मालवादीनां गणराज्यानां परिचयः ..... एव जातः ।
(हस्तलिखितैः, प्रतिमाभिः, नाणकैः)

६. शक-क्षत्रप-कुशाणादयः ..... ।
(राजवंशाः, सङ्घराज्याः, गणराज्याः)

७. मूर्तिविज्ञानशास्त्रे ..... मूर्तिप्रमाणं विशदीकुर्वन्ति ।
(पुराणानि, वेदाः, दर्शनवाङ्मयम्)

८. अङ्कोर-मन्दिर-समूहः ..... देशे वर्तते ।
(कम्बोडिया, बाली, श्रीलंका)

९. हस्तलिखितनिर्माणे हरिद्रा, कज्जलम् इत्यादीनां नैसर्गिकद्रव्याणाम् उपयोगः ..... क्रियते ।
(कर्गजरूपेण, लेखनीरूपेण, मसीरूपेण)

१०. डॉ. वा. वि. मिराशीमहोदयेन पुराभिलेखविद्यासाहाय्येन ..... कालनिर्णयः कृतः ।
(अश्वघोषस्य, भवभूतेः, बाणस्य)

११. ..... संशोधनेन भीमबेटका-शैलभित्तिचित्राणि प्रकाशितानि ।
(डॉ. ढवळीकरमहोदयस्य, डॉ. वाकणकरमहोदयस्य, डॉ. गोखलेमहोदयायाः)

१२. सङ्कलनं, सूचीकरणं, वाचनं, मुद्रणं, स्पष्टीकरणं तथैव संरक्षणम् इत्येते विषयाः ..... अन्तर्भूताः ।
(मूर्तिशास्त्रे, हस्तलिखितशास्त्रे, स्थापत्यशास्त्रे)

१३. प्राचीनकाले उत्कीर्णः अभिलेखः नाम ..... ।
(नवाभिलेखः, पुराभिलेखः, अभियोगः)

१४. प्राचीनकाले ब्राह्मी, खरोष्ठी, शारदा, ग्रन्थलिपिः इत्यादयः ..... प्रचलिताः ।
(लिपिभेदाः, भाषाभेदाः, लिपिग्रन्थाः)

१५. पुरातत्त्वशास्त्रे..... इति एक: विभाग: वर्तते ।
(उत्खननम्, मुद्रणम्, प्रशस्ति:)

१६. डॉ. शोभना गोखले महोदयाया: योगदानं..... महत्त्वपूर्णम् ।
(नाणकशास्त्रे, मूर्तिविज्ञाने, स्थापत्यशास्त्रे)

१७. पुराभिलेखानां..... प्रकारा: सन्ति ।
(दश, त्रय:, पञ्च)

१८. 'वेसर' इति..... पद्धति: ।
(मन्दिरनिर्माणस्य, नाणकशास्त्रस्य, नगरनिर्माणस्य)

१९. प्राचीनभारतवर्षस्य सर्वेषाम् अङ्गानां सम्यग् अध्ययनं ..... समाविष्टम् ।
(मूर्तिविद्यायां, पुराभिलेखविद्यायां, भारतविद्यायां)

२०. साधनमाला-रूपावतार-प्रभृतय: ग्रन्थविशेषा: ..... विशदीकुर्वन्ति ।
(चित्रनिर्माणं, लेखनिर्माणं, मूर्तिनिर्माणं)

२१. दानपत्रं, राजाज्ञा, प्रशस्ति: इति ..... प्रकारा: ।
(हस्तलिखितानां, नाणकानां, पुराभिलेखानां)

२२. ..... वाचनार्थं लिपिशास्त्रस्य ज्ञानम् आवश्यकम् ।
(लिपीनां, चित्राणां, मूर्तीनां)

२३. समन्वेषणं, कालमापनम् इत्यादय: विभागा: ..... वर्तन्ते ।
(पुराभिलेखविद्यायां, हस्तलिखितशास्त्रे, पुरातत्त्वशास्त्रे)

२४. प्रासादमण्डनम् इति ..... विषयक: ग्रन्थ: ।
(स्थापत्यशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, प्रतिमाविद्या)

२५. चित्रकलाशिल्पकलादय: विषया: अपि ..... समाविष्टा: ।
(प्रतिमाविद्यायां, भारतविद्यायां, पुराभिलेखविद्यायां)

२६. संस्कृतनाट्यस्य मूलं ..... तथा यज्ञविधिषु दृश्यते ।
(वैदिकसूक्तेषु, उपनिषदि, वेदाङ्गेषु)

२७. ऋग्वेदे ..... सन्ति ।
(संवादसूक्तानि, चित्रसूक्तानि, नृत्यसूक्तानि)

२८. ..... शुन:शेपाख्यानं काव्यस्य कथारूपेण परिवर्तनस्य अन्यतमम् उदाहरणम् ।
(ऐतरेयब्राह्मणे, ऐतरेय-आरण्यके, ऐतरेयोपनिषदि)

२९. महाव्रतविधौ अश्वमेधे च ..... क्रियन्ते स्म ।
(कृतककलह:, कृतकसंवाद:, कृतकनाट्यम्)

३०. यज्ञसत्रेषु ..... जनानां रञ्जनार्थं गीताभिनयद्वारेण आख्यानानि कथयन्ति स्म ।
(कुशीलवाः, नायकाः, कलाकाराः)

३१. ..... नटनर्तकाः वर्णिताः ।
(रामायणमहाभारतयोः, शिक्षाग्रन्थेषु, भारतविद्यासु)

३२. 'नाटकं नाम कान्तः चाक्षुषः क्रतुः' इति ..... वर्णयति ।
(कालिदासः, भासः, माघः)

३३. दिङ्नागेन..... इति नाटकं रचितम् ।
(कुन्दमाला, सुभाषितमाला, उत्तररामचरितम्)

३४. भरतमुनिना ..... सह देवदानवसङ्गरात्मकं नाटकम् इन्द्रध्वजमहोत्सवे प्रस्तुतम् ।
(स्वपुत्रैः, अप्सरोभिः, गन्धर्वैः)

३५. ..... नाट्यस्य स्वरूपं 'दृश्यं श्रव्यं च क्रीडनीयकम्' इत्येतैः शब्दैः वर्णितम् ।
(भरतमुनिना, विश्वनाथेन, धनञ्जयेन)

३६. अधोनिर्दिष्टेषु दृश्यं काव्यम् ..... ।
(कथा, नाट्यम्, महाकाव्यम्)

३७. अभिनयस्य..... प्रकाराः भरतेन स्पष्टीकृताः ।
(चत्वारः, त्रयः, पञ्च)

३८. नाट्यस्य ..... अङ्गानि सन्ति ।
(सप्त, पञ्च, नव)

३९. भरतमुनिः नाट्यस्य ..... प्रकारान् वर्णयति ।
(दश, अष्ट, सप्त)

४०. आद्यः संस्कृतनाटककारः भासः ख्रिस्तपूर्वे ..... शतके जातः ।
(पञ्चमे, नवमे, सप्तमे)

४१. ..... इति भासेन रचितं नाटकं बहुत्र उद्धृतम् ।
(स्वप्नवासवदत्तम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मृच्छकटिकम्)

४२. ..... नाम्ना विदुषा भासस्य त्रयोदशनाटकानि जनानां पुरतः आनीतानि ।
(टी. गणपतिशास्त्री, गणेशशास्त्रिद्रविडः, टी. राजम्माचारी)

४३. 'मृच्छकटिकम्' रूपकस्य ..... इति प्रकारः ।
(व्यायोगः, प्रकरणम्, प्रहसनम्)

४४. प्रथमे शतके ..... सारिपुत्तप्रकरणं रचितम् ।
(अश्वघोषेण, कालिदासेन, भासेन)

४५. नाटिका इति उपरूपकप्रकारस्य उदाहरणम् ..... ।
(मृच्छकटिकम्, दरिद्रचारुदत्तम्, रत्नावली)

४६. काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या ..... ।
(शकुन्तला, रत्नावली, कुन्दमाला)

४७. ..... मुद्राराक्षसनाटकात् राजकीयकूटनीतेः यथार्थदर्शनं भवति ।
(विशाखदत्तस्य, भारवेः, चारुदत्तस्य)

४८. ..... उत्तररामचरिते रामायणस्य कथा एव परिवर्तिता ।
(भवभूतिना, पाणिनिना, कालिदासेन)

४९. ..... नाम भाणः लोके प्रसिद्धः ।
(कर्पूरचरितम्, रामचरितम्, महावीरचरितम्)

५०. वेबर, कीथ इत्यादिभिः संशोधकैः ..... यावत् विरचितस्य अभिजातसंस्कृतनाटकस्य आलोडनं कृतम् ।
(षोडशशतकम्, चतुर्दशशतकम्, पञ्चदशशतकम्)

***

ज्ञानरञ्जनी
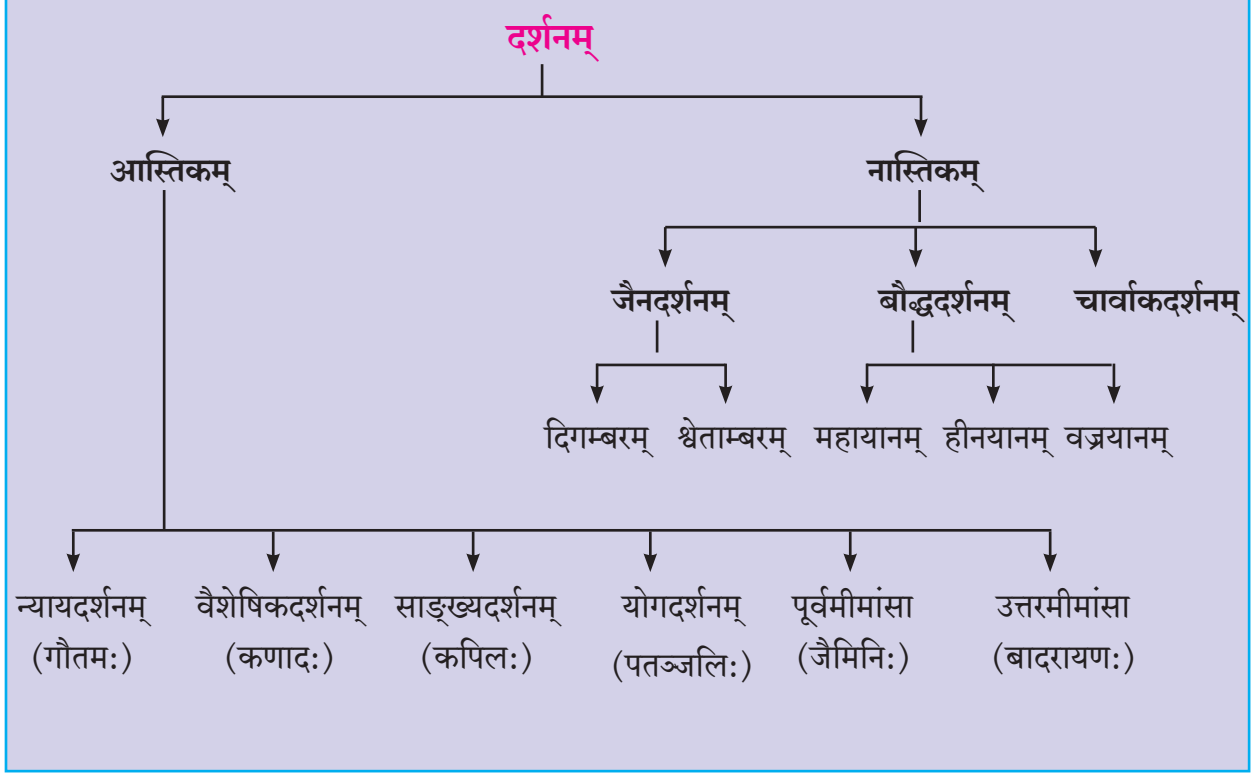
भारतीयदर्शनं द्विविधम् आस्तिकं नास्तिकं चेति । षट् आस्तिक-दर्शनानि प्रसिद्धानि । तानि च न्याय-वैशेषिक-साङ्ख्य-योग-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसा । जैन-बौद्ध-चार्वाकाः नास्तिकदर्शनानि । न्यायदर्शनस्य प्रणेता गौतमः, वैशेषिकस्य कणादः । कपिलमुनेः साङ्ख्यदर्शनं तथा पतञ्जलेः योगदर्शनं प्रसिद्धम् । जैमिनेः पूर्वमीमांसादर्शनं तथा बादरायणस्य उत्तरमीमांसादर्शनम् अपि प्रसिद्धम् । जैनदर्शने श्वेताम्बर-दिगम्बरौ भेदौ तथा महायानं, हीनयानं, वज्रयानम् इति बौद्धदर्शने भेदाः । चार्वाकस्य अपरं नामधेयं लोकायतम् ।